

А. С. Русяєва

ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ МИСУ ПАРТЕНІЙ І ХРАМУ ХЕРСОНЕСЬКОЇ БОГІНИ ПАРТЕНОС (Strabo. VII. 4. 2)

Серед усіх так званих “язичницьких” релігій немає жодної, котра була б нашої інтелігенції водночас і так добре відома і так глибоко невідома, як давньогрецька. Це може здатися парадоксальним, і тим не менше це так.

Ф. Ф. Зелінський

У вивченні Херсонеса Таврійського – однієї з найбільших античних держав Причорномор'я залишилося ще чимало не розв'язаних проблем. Незважаючи на численні археологічні та історичні дослідження міста та хори, поки що навіть не з'ясовано точну дату його заснування¹, а водночас і запровадження культу його давно визнаної верховної покровительки і сакральної захисниці богині Партенос (Діви). До цього часу стосовно її походження існують різні діаметрально протилежні концепції². Відсутні достовірні джерела і щодо того, яким чином відправлявся тут як цей культ, так і культу численних інших божеств за початкового періоду існування поліса в останній чверті VI–V ст. до н. е. Невідомо, чи синхронно з переселенням його засновників гераклеотів і делосців до Таврики для святилищ були відведені певні ділянки землі, за релігійно-колонізаційною практикою, чи зазнав культ головної богині якихось змін дещо пізніше через популярність трагедії Еврипіда „Іфігенія в Тавриді”, яка справила велике враження на еллінів і значною мірою сприяла запровадженню культу Артемиди Таврополи у багатьох святилищах античної ойкумени, але за межами Понту Евксінського³. Перші епіграфічні джерела про культ Партенос переважно відносяться до другої половини IV–III ст. до н. е., коли Херсонес отримав статус великого економічного центру в Північному Причорномор'ї⁴.

Звісно, археологічне відкриття святилища могло б дати суттєву інформацію про характерні риси та локальні особливості культу Партенос. Однак, ані у Херсонесі, ані за його межами достовірно конкретні місця її шанування не виявлені, хоча останнім часом щодо них з'явилося чимало різних гіпотез⁵. Разом із тим і досі залишаються не з'ясованими як місцезнаходження мису Партеній, так і храму Партенос за даними відомого античного географа Страбона (VII. 4. 2). Зважаючи на такі обставини, до основного завдання цієї статті насамперед належать порівняльний аналіз окремих перекладів відповідного пасажу Страбона, розгляд різних точок зору про мис Партеній і храм та нова інтерпретація його свідчень з метою більш вірогідної локалізації зазначеного ним топоніму на основі головним чином досліджень останніх десятиліть.

Загалом давно відомо, що географ досить стисло описав прибережну смугу Кримського півострова (Strabo. VII. 4. 2). Окрім нього, мис Партеній згадували Помпоній Мела та Пліній Старший (Pomp. Mela. Chorogr. II. 3; Plin. NH. IV. 86).

Згідно з Клавдієм Птолемеєм, він знаходився у межах між Сімболон Лімен і Херсонесом (Ptol. Geogr. III. 6). Стефан Візантійський також звернув увагу на свідчення Страбона (Steph. Byz. s. v. Parthenou hieron), але, за В. Латишевим, його тлумачення дійшло до нас у хаотичному вигляді⁶. Отже, давні автори не залишили достовірної інформації щодо конкретного місцезнаходження мису Партеній і храму Партенос. Водночас слід зазначити, що Страбон, як визнається багатьма вченими, для опису чорноморського узбережжя запозичував дані з творів інших давньогрецьких письменників, один з яких його попередник, найімовірніше, Артемідор Ефеський⁷.

Для з'ясування локалізації мису Партеній і заодно, чи насправді на значній віддалі від Херсонеса стояв храм і ксоанон Партенос, насамперед доцільно навести щодо них різні докази та гіпотези відомих учених у хронологічній послідовності. Адже ситуацію, що склалася через інтерпретацію пасажу Страбона і згаданих ним топонімів, вже можна віднести до достатньо заплутаних. Влучний вираз Е. Фролова про неодноразове звернення Е. фон Штерна до такої теми, „ставшей притчей во языцех, как местонахождение так называемого Древнего (или Старого) Херсонеса, о котором упоминает Страбон (VII. 4. 2 – he palaia Cherronesos)”⁸, так само стосується і локалізації мису Партеній.

Наведені нижче кілька тлумачень відповідного пасажу Страбона наочно свідчать, як саме вони різняться між собою.

Cherronesos... en he to tes Parthenou hieron, daimonos tinos, hes eponymos kai he akra he pro tes poleos estin en stadiois hekaton, kaloumene Parthenion, echon neon tes daimonos kai xoanon – „В этом городе есть храм Парфенос, некоего божества; и мыс, который находится перед городом на расстоянии 100 стадий, также назван именем этого божества, поскольку он называется Парфением, и на нем есть святилище и ксоан богини” ⁹ .	Джоунз Х., за: Джоунз К., 1994, с. 146.
„В этом городе есть святилище Девы, какой-то богини, имя которой носит находящийся перед городом на расстоянии 100 стадий мыс, называемый Парфением (т. е. Девиным). В святилище находится храм богини и ксоанон” ¹⁰ .	Латышев В., 1893, с. 123.
„в Херсонесе имеется святыня Девы, какого-то божества, имя которой носит и находящийся впереди города мыс, называемый Девиным, имеющий храм божества и его ксоан” ¹¹ .	Жебелев С., 1953, с. 239.
„В городе есть святилище Девы (какого-то божества). В ста стадиях перед городом находится мыс, названный по имени этого божества Парфением с храмом божества и его статуей” ¹² .	Стратановский Г., 1964, с. 282.
„В Херсонесе есть святилище Девы, какого-то божества, по имени которого назван мыс Партений, расположенный в 100 стадиях перед городом. На мысе есть храм этого божества и ее деревянная статуя” ¹³ .	Скржинская М., 1977, с. 22–23.
„В этом городе (Херсонесе – А.П.) есть святилище Девы (to tes Parthenou hieron), какой-то богини... , имеющей храм и статую (neon tes daimonos kai xoanon)” ¹⁴ .	Подосинов А., 1985, с. 218, коммент. 647.

„В этом городе есть святилище Девы (Парфенос), некоего божества, которое дало свое имя и мысу, расположенному перед городом на расстоянии сотни стадий, имеющему храм и примитивный идол богини” ¹⁵ .	Джоунз К., 1994, с. 146.
„... В нем (т. е. в Херсонесе) – святилище Партенос, какого-то божества, имя которого носит и мыс перед городом в 100 стадиях, называемый Партением, имеет храм божества и ксоанон” ¹⁶ .	Русяева А., Русяева М., 1999, с. 78.

Отже, у відомому виданні Г. Крамера середини ХІХ ст. представлено переклад Х. Джоунза, згідно з яким, у Херсонесі був лише храм Партенос, якогось божества, а на мисі Партеній, що знаходився перед містом на відстані 100 стадій, було святилище і ксоан богині. Термін *hieron* у цьому перекладі означає „храм”, а досить однозначний *neon* – „святилище” на мисі, що не узгоджується з інтерпретацією інших учених. З цього ж видання В.Латишев використав давньогрецькі тексти окремих уривків з „Географії” Страбона, які опублікував з паралельним перекладом, у тому числі і розглядуваний пасаж, за яким, навпаки, тільки у самому Херсонесі знаходилося святилище Партенос, її храм і ксоанон.

Однак, здебільшого мис Партеній ототожнювався з мисами Херсонеський (колишній Фанар) або Фіолент, розташованими на порівняно значних відстанях від Херсонеса. Так, З. Аркас, П. Беккер, К. Косцюшко-Валюжинич та інші надавали перевагу першому з них; П. Сумароков, Е. Кларк, П. Паллас, А. Сибірський, Ф. Брун та їхні послідовники зіставляли його з Фіолентом або з місцями поблизу від нього; Ф. Дюбуа де Монпере та Ф. Кене вважали, що святилищ богині Партенос було кілька: у Херсонесі, на горі Аюдаг та поблизу Георгієвського монастиря біля мису Фіолент¹⁷. За А. Бертъє-Делагардом, між Херсонесом і Маячним півостровом знаходилися древній Херсонес і мис Партеній після згаданих Страбоном трьох гаваней¹⁸. Е. Міннз більш чітко вбачав у ньому тільки мис Фанар (Херсонеський)¹⁹.

В. Латишев, будучи впевненим у тому, що Страбон не вказував на існування храму на мисі Партенія, відзначив, що суперечки і спроби відшукати його руїни на Фанарі або Фіоленті абсолютно марні²⁰. У гострій дискусії з А. Бертъє-Делагардом Е. фон Штерн на підставі аналогій із творів інших давньогрецьких авторів, в яких також зустрічаються слова *hieron* і *naos* в одному контексті, повністю підтримав тлумачення В. Латишева²¹. Тут же він, зокрема, зазначав: „Поэтому, если Александр Львович высказывает уверенность, что на мысе найдены будут остатки храма и „что не напрасно и не по ошибке Страбон сказал, что храм богини и ее статуя там сохранились”, надо отметить, что Страбон был бы очень поражен этим открытием. Из его слов ясно вытекает, что он, или, правильное сказать, тот автор, которому он следует, никогда ничего не подозревал о существовании храма на мысе „Девином”²². У такому поясненні даного тексту В.Латишевим і Е. фон Штерном не сумнівалися й деякі дослідники культу херсонеської верховної богині²³. Побічно торкнувшись цього питання, А.Подосинов майже так само, як і В.Латишев, інтерпретує уривок Страбона²⁴. Різниця полягає лише в тому, що дісприкетник *echon* він відніс не до святилища, а до богині, що, однак, не змінило головний смисл оповіді географа.

За радянських часів С. Жебельов, здається, першим більш-менш докладно зупинився на розгляді локалізації мису Партеній. Зазначивши, що В. Латишев

„перемудрил” стосовно того, що Страбонове свідчення про храм і ксоанон відноситься виключно до міського святилища, він дав власне тлумачення, яке відрізняється тим, що у Херсонесі знаходилася лише „святиня Діви” (в його поясненні – святилище або храм), а на Дівиному мисі – храм і ксоан²⁵. Хоча С. Жебелевим наведено цей уривок і давньогрецькою мовою, в його перекладі пропущена вказівка про відстань у 100 стадій. Коментуючи різні погляди своїх попередників, він також стверджував, що про місцезнаходження цього мису сперечалися і сперечаються, зіставляючи його то з Фіолентом, то – з Фанаром; однак його потрібно шукати в районі колишнього Георгієвського монастиря, оскільки Страбонова відстань від Херсонеса до Партенія не перешкоджає отожднювати останній із сучасним Фіолентом; конфігурація місцевості біля цього монастиря така, що саме там може знайтися місце і для тієї скелі, з якої, за словами Геродота, таври зіштовхували тіла принесених ними у жертву Діві людей²⁶.

Як видно, С. Жебелев ототожнював описану Геродотом скелю з мисом Партеній, а також був упевнений у тому, що херсонесити, перейнявши у таврів культ шанованої ними богині, побудували їй на тому ж місці, де відправлявся її культ таврами, згаданий Страбоном храм. У ньому було розміщено і кумир богині, названий географом терміном ксоанон не випадково, бо це було примітивне таврське, а не грецьке, зображення її маленької фігури; що це було саме так, на його думку, свідчить і декрет на честь Діофанта, якому „не Партенос допомагала” у боях зі скіфами, а її кумир супроводжував цього стратега в походах проти них²⁷. Таким чином, С. Жебелев не сумнівався щодо того, що мис Партеній – це сучасний мис Фіолент, а херсонеська богиня Партенос – таврська богиня Діва, ксоанон якої було виготовлено таврами.

Протягом тривалого часу по тому так і не було одноставно встановлено, який же насправді мис конкретно і не суперечливо можна зіставити зі Страбовим мисом Партеній. У цьому аспекті важливо дещо докладніше навести цікаві спостереження А. Щеглова, опубліковані через чверть століття після останньої публікації статті С. Жебелева: „Поиски „старого” Херсонеса и мыса с остатками храма Девы пошли по нескольким направлениям. Одни искали их в окрестностях Севастополя, руководствуясь скупыми указаниями древнего ученого. Другие проверяли текст Страбона в кабинетной тиши, обложившись книгами и картами. Одни исследователи в своих поисках точно придерживались каждого слова в описании Страбона и не сомневались в его абсолютной достоверности. Другие же считали, что при описании окрестностей Херсонеса мог ошибиться сам Страбон или его информаторы, а кроме того, в текст могли вкрасться ошибки позднейших переписчиков... Крупнейший русский филолог-классик, академик В. В. Латышев, анализируя текст Страбона, пришел к выводу, что ни на каком мысу храма вообще не было, а стояло святилище Девы в городе гераклеотов... Однако другой ученый – академик С. А. Жебелев возражал против такого истолкования античного свидетельства. Поиски древнего храма зашли в тупик”²⁸. Водночас А. Щеглов дійшов висновку, що загалом всі згодні з тим, що мис Партеній – це Херсонеський мис, крайня південно-західна точка Криму, незважаючи на сумніви та інші гіпотези. Оскільки рівень Чорного моря, за даними геоморфологів і археологів, у наш час значно вищий, аніж за античної доби, то море вже поглинуло значну частину Херсонеського мису (Партенія).

Проте марно, на його думку, шукати на морському дні залишки храму, бо внаслідок повільного підвищення рівня моря в умовах відкритого незахищеного узбережжя, особливо на мисах, хвилі поступово підмивали, роздрібнювали і перемелювали скелясті береги, створюючи на дні той химерний підводний ландшафт із вапнякових брил, який було сприйнято за місто під водою²⁹.

Коментуючи згаданий Плінієм Старшим мис Партеній М. Скржинська зауважила, що більш точно його місцезнаходження і походження назви описано Страбоном³⁰. Як видно з вищенаведеного її перекладу, в ньому виділено в окреме речення місцезнаходження храму на мисі і водночас дається однозначне розуміння слова *ксоанон*. Тут же відзначалося, за А. Щегловим, що все більше вчених схиляються до думки, що Партеній – це Херсонеський мис. Згодом М. Скржинська вважала, що В. Латишев переконливо показав, що текст Страбона за іншого розміщення розділових знаків допускає тлумачення, при якому мовиться лише про один храм у місті, і це найбільш відповідає істині³¹. Проте, в одній з останніх праць вже зазначено, що ім'ям Партенос херсонесити називали мис Партеній, який знаходився недалеко від Херсонеса (суч. Фіолент), влаштували там святилище, до якого, „певно, за поширеним у греків звичаєм, прямували у свята урочисті процесії”³².

Проте й за останні тридцять років поки що не з'явився настільки достовірний доказ щодо його ототожнення, який би відповідав усім вимогам тлумачення тексту Страбона і який можна було б несуперечливо зіставити з археологічними дослідженнями і тим місцем, де в давнину херсонесити дійсно збудували храм Партенос. Не зовсім конкретно вказували на його розташування Ю. Виноградов і А. Щеглов, як це можна зрозуміти з короткого вислову про укріплення на перешийку Маячного півострова, яке повністю закривало доступ на цей півострів з системою земельних ділянок і не знайденим до цього часу святилищем на мисі Партеній. Разом з тим відзначалося, що в залишках „старого Херсонеса” можна вбачати військово-господарське поселення, засноване Херсонесом з метою закріплення на Гераклеїському півострові і розширення своєї території, завдяки чому тут не випадково з'явилося і святилище Діви – грізної покровительки общини і рятівниці від вторгнення варварів³³.

Власне розуміння місцезнаходження мису Партеній висловив і К. Джоунз, за яким святилище Партенос було у місті, а на мисі – храм і примітивний ідол богині³⁴. На відміну від інших інтерпретацій і всупереч оригіналу, він у своєму перекладі не зазначив мис Партеній. Становить інтерес і те, з яких позицій він підійшов до його локалізації на підставі аналізу знайденої в італійському некрополі Порто, але втраченої і дещо загадкової епіграми магнесійця із Фригії, якого „вигодувала скіфська Партенос, що мешкала на крутій скелі”. Ця „скіфська Партенос” ототожнюється ним із херсонеською Партенос³⁵. К. Джоунз звернув увагу на різні значення слова *akra* – „крутий мис”, „мис”, „вершина”, „висота”, „цитадель” (за відомим словником Ліддл-Скотта) і в поєднанні з крутою скелею в епіграмі вибрав саме це його поняття. Виходячи з такого розуміння, він вважає, що Фіолент, який порівняно з Херсонеським мисом різко піднімається у висоту, або, що менш вірогідно, Айя-Бурун, і є Страбонів мис Партеній; „і именно потому, что святилище расположено на одной из этих крутых высот, эпитаграмма из Порто и говорит о „живущей на крутой скале скифской Деве”³⁶. К. Джоунз, певно, не розрізняв значного впливу трагедії Еврипіда про Іфігенію в Тав-

риді на розвиток культу Артеміді Партенос Таврополи у різних регіонах античного світу, у тому числі у фригійській Магнесії та на території Італії, бо для підтвердження свого висновку навів романтичний опис мису Фіолент мандрівником першої половини XIX ст. А. Демидовим, який, без жодних сумнівів, зіставляв його з Еврипідовим храмом, а богиню – з Артемідією Таврополою³⁷.

При дослідженні хори Херсонеса Г. Ніколаєнко чимало уваги надавала і пошукам храму. Спочатку вона також вважала, що позаміське святилище Партенос знаходилося на Херсонеському мисі, де були храмові землі³⁸. Проте, невдовзі вона змінила свої погляди і дійшла висновку, що мис Партеній – це живописний Фіолент, висота якого сягає майже 90 м над рівнем моря, а відстань між мисом і містом уздовж берегів близько, за її розрахунками, 100 стадій (20 км)³⁹. На її думку, це повністю узгоджується з даними Страбона, з одного боку, й Еврипіда, з іншого, бо на мисі стояв оточений високими стінами храм богині Діви, прикрашений тригліфами, золотими карнизами та „лісом величних колон” (Eurip. Iphig. Taur. 99–133).

Після розгляду різних тлумачень пасажу Страбона автором цієї статті була підтримана точка зору В. Латишева щодо місцезнаходження храму в Херсонесі, бо ксоанон Партенос не міг зберігатися поза міським храмом, якщо враховувати ту зовнішньополітичну ситуацію, що дуже часто ускладнювалася внаслідок відносин херсонеситів з варварами, а святилище у Херсонесі не мало б храму⁴⁰. Водночас херсонесити навряд чи зважилися б на спорудження аналогічного описаному Еврипідом храму далеко за межами міста на скелі над морем, який би наочно нагадував всім цивілізованим еллінам про жертвоприношення Артеміді захоплених таврами у полон їхніх одноплемінників і суперечив їхньому релігійному світогляду⁴¹. Разом з цим допускалося, що одне з можливих периферійних святилищ Партенос з вівтарем могло знаходитися на Херсонеському мисі, а дещо пізніше, після розширення полісних територій та їх захистом, святилище цієї богині було влаштовано і на мисі Фіолент, оскільки вона, нарівні з Гераклом, виступала тут у ролі постійної захисниці та охоронниці всієї території Херсонеської держави, а також в інших вартих уваги місцевостях, що потребували сакрального захисту⁴². Значною мірою ця гіпотеза знаходить підтвердження і в розглянутій раніше у цьому аспекті символіці ранніх херсонеських монет⁴³.

Згодом, стосовно моїх припущень В. Зубар зауважив, що навряд чи беззастережно можна погодитися з наявністю святилища Партенос на Херсонеському мисі, бо укріплення на перешийку Маячного півострова робило його беззахисним у випадку нападу з моря⁴⁴. Окрім того, рівнинний рельєф місцевості у районі Херсонеського мису погано узгоджується з уявленнями греків, які склалися під впливом Еврипіда про те, що таке святилище повинно знаходитися на мисі, який нависав над морем. Тому, на його думку, особливої уваги заслуговують спостереження Ф. Дюбуа де Монпере, який 1834 року відвідав Гераклеїський півострів, звернув увагу на залишки чотирикутної у плані споруди у верхів'ях Мармурової балки, піднявся на площадку на вершині мису і зазначив, що це місце найкраще підходить для описаного Еврипідом храму таврійської богині⁴⁵.

За результатами останніх археологічних досліджень, В. Зубар також припускає, що саме на південному обривистому краю Гераклеїського півострова могла знаходитися сакральна ділянка із святилищем або храмом Партенос⁴⁶. Більш

конкретно, з посиланнями на розрахунки Г. Ніколаєнко, В. Зубар і А. Буйських відзначили, що Страбон вказував не на Маячний півострів, який лежить на захід, а на район мису Фіолент, розташований на південному боці Гераклейського півострова, саме на відстані 20 км або 100 стадій від Херсонеса, тобто „перед містом”, де слід локалізувати мис Партеній з храмом і статуєю Партенос⁴⁷. Ця точка зору докладніше розглянута в останній монографії В. Зубаря, де в параграфі про локалізацію храму Партенос коротко проаналізовано окремі погляди вчених останніх двох століть щодо його місцезнаходження. Автор вважає, що нині є дані, які дають можливість досить впевнено стверджувати, що мис Партеній, на якому знаходився храм Партенос із статуєю богині, слід ототожнювати з районом Мармурової балки, на користь чого свідчать повідомлення Страбона з вказівкою про відстань від Херсонеса до цього мису, низка археологічних даних та антична традиція будівництва святилищ богів-покровителів громадянської общини на кордонах територіальних володінь ранніх полісів, і наостанок висловлює сподівання, що така його локалізація коли-небудь буде підтверджена археологічно⁴⁸.

Таким чином, жоден із дослідників, які тією чи іншою мірою торкалися питання про мис Партеній і храм, не висловлювали сумнівів щодо достовірності оповіді Страбона. Навпаки, наприклад, навіть прибічник місцевого походження Партенос І.Шауб вважає, що „беспорным аргументом в пользу таврской основы культа херсонесской Девы является свидетельство Страбона (VII. 4. 2) о существовании храма Девы на мысу Парфений (ср. с рассказом Геродота (IV. 103) о таврском святилище Девы на утесе)”⁴⁹. Розбіжності в уявленнях дослідників про локалізацію храму Партенос полягали у тому, що одні з них підтримують точку зору В. Латишева, що храм і ксоанон знаходились у Херсонесі, інші, за Страбоном, відносять його до мису Партеній за межами міста, а треті поєднують оповіді Геродота або Еврипіда про храм Артеміді на високій скелі у Тавриці з даними географа.

Суттєво відрізняється від поглядів усіх учених нещодавно висловлене твердження М. Скржинської щодо храму і ксоанону Партенос. Повторивши раніше опубліковані докладні описи сюжету трагедії Еврипіда „Іфігенія в Тавриді” та зображень таврійського храму Артеміді на кампанських і апулійських вазах, нею спеціально розглянуто і пасаж Страбона: „У світлі мовленого, здається можна зрозуміти відповідну частину розповіді Страбона про храми в Тавриці (Strab. VII, 4; С. 208). Оскільки його свідчення викликає неоднозначне розуміння, наводимо грецький текст і переклади, запропоновані різними дослідниками”⁵⁰. Здебільшого, як видно з історіографічного огляду, дослідники дотримуються думки, що у місті було святилище Партенос, а її храм і статуя знаходилися на мисі Партеній за його межами. Тепер тільки М. Скржинська стверджує наявність двох храмів, один з яких з ксоаноном відноситься не до реальної храмової скульптури, а „йде від міфу про викрадення такої скульптури з таврійського храму, про що оповідалось у трагедії Еврипіда і згаданих вище різноманітних храмових легендах, або з уявлення про древній міфічний храм, в якому відповідно повинно було знаходитися старовинне зображення богині, а такими в еллінів були древні примітивні дерев’яні статуї (ксоани)”⁵¹. Звісно, це її право, хоча з такою інтерпретацією погодитися неможливо, бо вона суперечить розумінню термінів *hieron* і *naos* у даному контексті, а також не узгоджується з

тим, що Страбон дійсно запозичив свідчення у Еврипіда про вигадані ним храм та ксоанон. Для підтвердження такої точки зору потрібно було б провести порівняльний аналіз тих уривків з „Географії” Страбона, де саме, в якому значенні і стилі він використовував деякі, порівняно незначні дані з трагедій Еврипіда і чи можна їх без переконливих доказів так упевнено ототожнювати з його відомостями про Херсонес і святилища⁵². Географ же в уривку про це місто і його богиню навів надзвичайно коротке повідомлення, що й резонно вважається, як вже зазначалося раніше, про використання ним основних свідчень з періплу Артемідора Ефеського.

Отже, судячи з усього сказаного, зрозуміло, що нині є всі підстави визнати той незаперечний факт, що у вивченні святилищ Партенос, за свідченням Страбона, склалися суперечливі погляди, які не сприяють достовірному вирішенню цього справді вже проблемного питання. Однак, найбільш дискусійними і досі точно не локалізованими залишаються, попри різні версії та ідеї, тенденційні пояснення і гіпотези дослідників, відзначені географом мис Партеній, храм і ксоанон.

Для більш ясного уявлення про те, як саме Страбон описав Херсонес і узбережжя поблизу від нього, слід згадати основні дані і в якому напрямку велася його оповідь. Передусім звертає увагу дійсно її періплічний характер і стиль, вказівка на плавання вздовж берега з півночі на південь, завдяки чому одразу було видно виступ великого мису, який складав частину цілого Херсонесу (тобто півострова). Тут розташовувалося так само назване місто Херсонес, у 4400 стадіях плавання від гирла Тіри. Головним у цьому місті, на що звернув увагу давній автор, було святилище Партенос і по її імені названий мис Партеній перед містом, у 100 стадіях, а також храм цієї богині і ксоанон⁵³.

Тупикова ситуація із з'ясуванням насамперед місцезнаходження мису із храмом і ксоаноном, на мій погляд, склалася не через вставні слова і не чітку пунктуацію в одному реченні, не через дієприкметник *echon*, за С. Жебельовим і К. Джоунзом⁵⁴, а внаслідок відзначеної Страбоном відстані у 100 стадій. Певно, тому деякі вчені сприймали цю цифру як випадково внесену географом до тексту свого твору або пізніше його переписувачами. А. Бертсье-Делагард, наприклад, сприймав її скептично, пояснюючи незбіг її з реальною відстанню, помилкою, яка у древніх авторів – звичайна справа⁵⁵. Вона взагалі була проігнорована С. Жебельовим у його перекладі, хоча віддалений від Херсонеса мис Фіолент ним упевнено все-таки ототожнювався з Партенієм. Можна погодитися з недовірливим ставленням цього дослідника до такої круглої цифри, яка не зовсім точно узгоджувалася з сучасними відстанями до найвідоміших мисів Фіолент або Херсонеський⁵⁶. Навівши всі цифрові відстані між різними причорноморськими пунктами, зазначені Страбоном, Л. Граціанська, на жаль, зовсім не звернула уваги на ці 100 стадій⁵⁷. В свою чергу К. Джоунз відзначав, що Фіолент по прямій від Старого Херсонеса знаходиться в 10 км, що по дорозі може досягати 100 стадій (близько 18,5 км), у той час, як Фанар віддалений від нього лише на ? цієї відстані⁵⁸. Однак, за останніми даними дослідників Херсонеса та його хори, відстань від міста до мису Фіолент, де слід локалізувати мис Партеній з храмом і стагуєю Партенос, все-таки сягає майже 100 стадій (20 км)⁵⁹. На відміну від усіх зазначених поглядів, висловлено й зовсім інше твердження, що кругле число прийшло до писемного джерела з усного переказу, щоб додати достовірності міфологічним оповідям, що було характерно й для Геродота⁶⁰.

Як би там не було, але в усіх наведених міркуваннях і констатаціях теж відсутні більш-менш достовірні докази, що, у свою чергу, наштовхує на думку, що їх суто гіпотетично можна тлумачити і в зовсім іншому сенсі. Зокрема, цей уривок географа ще ніхто спеціально не розглядав у контексті з теменосом на скелястому мисі у північно-східній частині Херсонеса, а разом з ним і топонімією з „Житий св. епископов Херсонских”, де згадується так званий ідол Партенія і храм ідола Партенія. У наш час зроблено значні дослідження саме стосовно цього району міста, де, здається, достовірно А. Буйських і М. Золотарьовим на основі будівельних і архітектурних залишків у зіставленні з епіграфічними джерелами вперше доведена наявність теменосу елліністичного часу⁶¹. За їхньою гіпотезою, на значній території наприкінці IV ? першій половині III ст. до н. е., в період найвищого економічного й культурного розквіту Херсонеської держави, було збудовано два храми Партенос і Афіни, вівтарі, поставлено монументальну статую Афіні Сотейрі; тут також знаходилася раніше встановлена воєнна колона з капітеллю і присвятою Партенос.

Центральний храм, за реконструкцією А. Буйських, в дорійському ордері з шестиколонним портиком замикав перспективу площі. Менший храм, який знаходився на захід від нього, було збудовано в іонійському ордері. Бронзова статуя Афіни на високому мармуровому постаменті висотою понад 5 м, яку, за замовленням Біона чи Діона, сина Герода, виконав афінський скульптор Полікрат наприкінці IV ст. до н. е., була звернена обличчям до моря і могла служити маяком. Незважаючи на те, що статуя була встановлена завдяки коштам одного херсонеського громадянина, вона, як і в усіх інших святилищах, слугувала спільному шануванню цієї богині. Виходячи з цього, цілком можливо, що їй було присвячено центральний храм, хоча не виключається належність його й Партенос, а менший ? Афіні, яка теж мала аналогічну епikleзу⁶². „Композиційний центр ансамблю, – вважають дослідники, – становив дорический храм, формировавший облик не только всего северо-восточного района города, но и определявший общую городскую панораму со стороны моря, являясь своеобразным ориентиром при входе кораблей в херсонесскую гавань”⁶³.

Ця сакральна ділянка площею понад 4000 кв. м відокремлювалася від житлових кварталів міста магістральною вулицею, яка призначалась і для релігійних процесій. Але найважливіше в контексті з усім розглянутим є те, що вона знаходилася на високому скелястому, певно, ще при заснуванні поліса сакралізованому мисі. Його древні контури значно змінилися внаслідок поступового підмивання і руйнування прибережної смуги морськими хвилями за понад дві тисячі років. Звісно, що за часів Артемідора Ефеського та Страбона мис виступав значно далі вбік моря, аніж зараз. За даними підводних досліджень у районі Карантинної бухти, значна частина прибережної смуги вже давно знаходиться під водою; фундамент однієї із середньовічних оборонних башт складено з горизонтально покладених мармурових і вапнякових колон⁶⁴, які, можливо, були винесені з теменосу. Оскільки біля нього була міська гавань, то, плывучи вздовж узбережжя Чорного моря з півночі, – адже саме так веде свій опис Страбон, – і при підході до Херсонеса, можна було насамперед побачити високий мис, який знаходився перед містом і на якому стояв храм.

Дуже коротенький пасаж географа, в якому йдеться про Херсонес і мис Партеній, не слід розривати на два речення, особливо так, як це зроблено

Г. Стратановським, який, всупереч усім іншим перекладам, друге речення почав саме з вказівки про відстань, відкинув сполучник *kai* і вже згадуваний *echon*, тим самим акцентувавши основну увагу на 100 стадіях. Правильніші тлумачення належать іншим перекладачам, які вираз *eponymos kai he akra he pro tes poleos estin*, що стоїть одразу перед *daimonos tinos*, не роз'єднували, а майже однаково інтерпретували. Сполучник *kai* є ключовим і дає підстави для тлумачення про наявність у Херсонесі святилища Партенос і мису перед містом, а не за містом на південь від нього.

Адже у цьому пасажі не сказано чітко, від якого і до якого пункту зазначена така кругла цифра, порівняно з іншими наведеними Страбоном відстанями, а також, що саме у 100 стадіях на південь від Херсонеса знаходиться мис Партеній. Ще раз слід підкреслити, що географічний опис дається при підході до Херсонеса не з півдня, а з півночі, і вздовж узбережжя, а не суходолу. Тому навряд чи випадково спочатку мовиться про великий мис (*akra megale*) у південній частині півострова без назви, а після речення, яке відноситься до Херсонеса і належного йому мису, знову зазначено, що між містом і мисом, під яким однозначно розуміється згаданий вище великий мис, є три гавані. Навівши відстані по береговій лінії між гирлом Тіри і Херсонесом, між Ктенунтом і Сімболон Лімен, між останнім і Феодосією, Страбон, як не дивно, в жодному випадку чітко не зазначив відстань між містом Херсонес і яким-небудь більш-менш значним пунктом у Південно-Західному Криму. Зважаючи на це, можна припускати, що 100 стадій стосуються не мису Партеній, який знаходився прямо перед містом, а лише відстані від нього або ж і Херсонеса до великого мису, яка за два тисячоліття могла змінитися. Вздовж саме цього шляху були розташовані і три гавані. Разом із тим, як зазначено вище, відстань у 100 стадій могла бути і помилковою або ж вставною і її треба розуміти інакше.

Окрім того, слід згадати, що в уривку Страбона сказано про храм божества іксоанон (*neon tes daimonos kai xoanon*), а не про храм з іксоаноном у ньому, як це розуміється при зіставленні його з таврським храмом, згідно з Еврипідом. Зважаючи знову ж таки на сполучник *kai* між ними, можна припускати, що іксоанон знаходився не у храмі, а стояв окремо біля нього. У цьому зв'язку насамперед привертає увагу присвята Партенос на уламку вапнякової капітелі (IOSPE. P. 407). Свого часу І.Пичикян лише відзначив, що особливо цікава присвята сина Посія, висічена на невеликій дорійській капітелі ранньої форми⁶⁵. Значно більшу увагу приділила її розгляду А. Буйських, резонно віднісши її до типу вотивних колон⁶⁶. Доповнюючим аргументом на користь того, вважає вона, що споруди, пов'язані з культом Партенос, зводились у дорійському ордері, є відома капітель з присвятою цій богині на абаці, яку, за формою, можна датувати не пізніше третьої чверті IV ст. до н. е., що загалом збігається і з датуванням напису в межах другої-третьої чверті цього ж століття (за Ю. Г. Виноградовим). Окрім того, дослідниця зазначила, що присвятні написи на абаці – явище рідкісне, характерне для вотивів і, наприклад, зафіксоване на капітелях з о-ва Делос. А. Буйських також припускає, що колона з дорійською капітеллю, присвячена Партенос, була встановлена на площі раніше, аніж центральний храм у дорійському ордері⁶⁷.

Виходячи з цього, найважливіше нині полягає ще й у тому, чи можна, хоча б побіжно, цю вотивну колону якимось чином ототожнити із згаданим Страбо-

ном ксоаноном Партенос. Судячи з окремих зображень ритуальних сцен на вазах і рельєфах, ксоанони (ідоли) божеств стояли також і на вотивних круглих колонах з капітелями⁶⁸. Найдавніші зображення божеств вважалися більш священними, аніж статуї, які встановлювали у святилищах за життя членів тієї чи іншої общини у грецьких полісах. Особлива шана надавалася ксоанонам, які виготовлялись у так званій древній техніці.

У контексті з усім викладеним вище, найкращою аналогією для херсонеської капітелі є зображення вотивної колони з капітеллю у сцені жертвоприношення на аттичному червонофірному кратері 390–380 рр. до н. е. з Неаполя⁶⁹. Висока кругла колона стоїть позад ступінчатого профільованого вітваря. На її дорійській капітелі встановлено фігуру Артеміди з луком в одній руці і жертвовною фіалюю в іншій в розкішно оздобленому безрукавному довгому, але звуженому внизу, хітоні, з короною на голові. За визначенням дослідників, у центрі композиції представлено ксоанон (ідол) Артеміди, яку як сакральну „учасницю” переможних воєн греків проти персів вшановують не лише воїни, а й олімпійські божества. В Афінах ця богиня щорічно в день пам’яті про Марафонську битву отримувала в жертву 50 козлів⁷⁰. На присвятому рельєфі із Сицилії пізньоелліністичного часу Артеміда Євпраксія була зображена з жертвним кошиком в одній руці і факелом для запалювання вогню на її вітварі в іншій⁷¹. На червонофігурній пеліці першої половини IV ст. до н. е. з Ермітажу показана сцена жертвоприношення бика біля ксоанону Гери в оточенні багатьох олімпійських божеств⁷². Значно частіше на аттичних вазах зображали дерев’яний стовп з прикріпленою маскою Діоніса, як уособлення божества, для виконання ритуальних дій в його культі; рідше її встановлювали на капітель колони або прив’язували внизу під капітеллю. На червонофігурних вазах IV ст. до н. е. представлені й інші типи ксоанонів, зокрема, герма на постаменті біля вітваря на кратері з Херсонеса; архаїзована статична статуя, гіпотетично Артеміди, на уламку чаші із Західного теменосу Ольвії тощо⁷³. Божественних ідолів одягали, прикрашали квітами, виноградними гілками та плющовими вінками, влаштовували біля них узливання вином і жертвоприношення тварин⁷⁴. На думку М. Нільссона, такі ксоанони увічнювали собою давні традиції жертвоприношень і покликані були зберігати для подальших поколінь найдавніші обряди шанування божеств⁷⁵.

Отже, цілком можливо, що на херсонеській колоні з присвятою Партенос так само було встановлено її ксоанон. На жаль, напис пошкоджено, на ньому читаються лише імена патроніміка Посія та богині: ΠΟΣΙΟΣ [Π]ΑΡΘΕΝΟΙ (IOSPE. P. 407). Втрачена перша буква від імені богині не заважає відновити її ім’я Партенос завдяки іншим присвятам (IOSPE. P. 408–410). Подібного типу пам’ятки часто встановлювали за обітницею (ex voto) або з вдячністю за спасіння і допомогу. Незважаючи на приватний характер присвяти колони, вона, як і в інших святилищах, через певний час могла стати особливим символом у культурі Партенос. Оскільки капітель з написом відноситься до порівняно раннього часу святилища у північно-східному районі міста, то, найімовірніше, колону з ксоаноном було встановлено в його центральній частині, за релігійною традицією, біля вітваря, де проводилися встановлені тут обряди на свята богині. Не виключено, що вона була висічена з того ж вапняку, що й капітель, місцевим майстром.

З усіх різноманітних зображень Партенос на монетах Херсонеса найбільшою мірою з ксоаноном можна ототожнювати її статуарну фігуру з короною на

голові, у довгому хітоні з луком в одній руці і списом в іншій. Тут богиня представлена у всеозброєнні як могутня захисниця міста. Згідно з хронологією В. Анохіна, монети карбувалися від другої чверті I ст. до н. е. до II ст. н. е. і таке зображення богині широко використовувалося херсонеськими монетаріями як один з основних монетних типів і в перші століття нашої ери⁷⁶. Насамперед корона на голові Партенос, дуже довгий майже прямий хітон і розведені в сторони руки з атрибутами для урівноваження статуї та значний період її відтворення на монетах дають підстави для припущення, що саме вона могла стояти на капітелі колони. Від часу її первинного встановлення до початку карбування монет з її зображенням пройшло понад два століття, що цілком узгоджувалося з віднесенням пам'ятки до найдавніших у місті. Звісно, в Херсонесі могли бути й інші вотивні колони зі статуями або ксоанони типу герми.

За різними зображеннями ксоанонів відомо, що під час свят їх не тільки прикрашали, а й одягали на них спеціально виготовлений одяг та прикраси. Можливо, через це довгий хітон на нібито пласкій фігурі Партенос періодично набував нібито різного вигляду, хоча її копіювання для відтворення на монетах та інших виробках могло залежати від рівня майстерності херсонеських художників. Подібного типу статична фігура Партенос з атрибутами зображалась і на рідкісних золотих нашивних бляшках I ст. н. е. у Херсонесі. Вона була настільки схематизована і неохайно виготовлена, що Н. П'ятишева в зображенні її голови на деяких з них вбачала коров'ячу або бичачу морду, пов'язуючи такий образ богині Діви з містичними уявленнями, запозиченими херсонеситами у таврів⁷⁷. Вірогідніше, що це була та ж сама статуя Партенос з недбало і схематизовано зображеною короною на голові, що й на монетах⁷⁸. При цьому слід зважати на те, що за кілька століть фігура богині, якщо вона стояла на відкритому повітрі, могла частково зіпсуватися. Як би там не було, але навіть уламок капітелі від вотивної колони з присвятою Партенос на абаци свідчить про її ксоанон. Звертає увагу і те, що його встановлення у теменосі хронологічно близьке до зображень колон з ксоанонами (ідолами) на червонофігурних вазах, в яких зафіксовано ритуальну традицію поклоніння божествам, в тому числі й Артеміді з притаманними для неї атрибутами. Г. Соколов в найпізнішій (III–IV ст. н. е.) херсонеській теракоті із зображенням стовпоподібної жіночої фігурки із схематично і умовно обрисованою великою головою вбачає схожість з архаїчними статуями типу Артеміди Делоської⁷⁹. Якщо це так, то їх спеціально виготовляли для вотивних приношень у святилище Партенос, бо вони уособлювали близький за змістом ксоанон (ідол) богині.

Якщо все сказане більш-менш допустимо, то зрозуміло, чому і в часи гоніння на язичників і через кілька століть по тому, пам'ять про храм ідола Партенія укріпилася в Херсонесі / Херсоні. Адже лише в „Житиях св. єпископов Херсонських” згадується ім'я Партеній – тотожне з назвою мису Партеній, який, згідно із Страбоном, був епонімним від богині Партенос. Так, у Житії св. Капітона (за синаксаром візантійського імператора Василя II) згадується храм ідола Партенія; а у грецьких рукописах Житій Паризької Національної бібліотеки 1587 і 1647 рр. також мовилось про храм „так званого ідола Партенія” (του Partheniou eidalou legomenou)⁸⁰. На мою думку, якраз такий вираз, незрозуміле поєднання херсонеської богині з якимось чоловічим образом може свідчити про те, що херсонесити особливо піклувалися про найдавніший, за їхніми уявленнями, кумир (ксоа-

нон, ідол) своєї богині, в якому, можливо, вже чітко не розрізнялися жіночі риси через довговікове існування та штучно дещо архаїзоване схематичне зображення фігури з луком і списом, які були більш характерні для чоловіків. Вони поклонялися своїй войовничій богині з вірою в її містичну силу, що знайшло яскраве відображення в епіфаніях та унікальних знаменнях при спасінні громадян і воїнів, що було властиво й для Артеміди в інших святилищах. Проте для автора Житій, а тим паче їх переписувачів у той час, коли вже культ верховної богині Херсонеса не існував, а залишилась, можливо, лише неофіційна назва мису Партеній, з цим топонімом почали зіставляти і так званий ідол Партенія, як епоніма цього мису. Можна також припускати, що агіографи спеціально не згадували ім'я богині Партенос, бо в такому ж значенні (Діва) у християн шанувалася св. Марія. Цікаво у цьому аспекті звернути увагу і на тлумачення Стефаном Візантійським святилища Партенос, попри зауваження В.Латишева щодо його хаотичності, за даними Страбона: „по імені якогось божества названі і мис, і храм, і ксоанон Партеній (xoanon Parthenion)” (Steph. Byz. s. v. Parthenou hieron)⁸¹ – тобто вже не ксоанон богині Партенос.

Загальновідомо, що однією з тем середньовічного мистецтва Центральної Європи був осуд ідолопоклонників. На численних рельєфах і фресках зображали алегоричну фігуру античної статуї на колоні з базою та капітеллю, яка називалась ідолом, незалежно від того, кого і в якому вигляді вона представляла. В кожному більш-менш відомому святилищі існував свій ксоанон? не обов'язково древня дерев'яна статуя, а здебільшого примітивне архаїзованого типу антропоморфне зображення божества, вирізане або витесане з дерева, кістки, каменю, виготовлене з глини, яке використовувалося для пропаганди древності культу та його популярності. Сучасні дослідники відносять їх також до типу священних або примітивних ідолів⁸². До речі, Еврипід у трагедії „Іфігенія в Тавриді” різними термінами, залежно від контексту, визначав зображення Артеміди Таврополи, яке впало з неба і зберігалось на підніжжі в її, вигаданому ним, храмі на таврській землі: *agalma*, *xoanon*, *bretas*, що й давало підстави її перекладачам застосовувати такі слова, як статуя, краса, дар, істукан, ідол, кумир, образ різьблений, образ, різьба тощо. Відповідно до цього не можна не згадати напучення Афіни Оресту та Іфігенії з останнього уривку цієї трагедії щодо спорудження храму Артеміді Таврійській (=Таврополі) в Галах поблизу Афіні і встановлення істукана, однойменного таврській землі (1452–1454). На відомих зображеннях сцен його викрадення здебільшого він представлений у вигляді невисокої статуї богині у короткому одязі.

В елліністичний час поняття слова ксоанон розширилося, воно частіше значило будь-яку статую, в тому числі і порівняно рідкісну статую на вотивній колоні. У Житії Василя мовилося про язичницьких богів, „ібо они – камни и дрeвеса немые и бесчувственные, на погибель людей измышленные бесами”⁸³. У цьому вислові звертає увагу, що у Херсонесі і в пізньоантичний період, якщо це не проста приписка, стояли не лише кам'яні (мармурові та вапнякові), але й дерев'яні статуї божеств. Тому слово *eidolon* не слід розуміти лише в значенні „бог” в усіх редакціях Житій без зіставлення їх різних варіантів і різних виразів та значень, зокрема *eidolomanias* (ідоломанія), *kateidolon* (чимало ідолів=статуй), *eidololatres* (ідолопоклонник) тощо⁸⁴. Здається, не потребує пояснень значення цих слів, адже В. Латишев краще за будь-кого знав відповідні тлумачення, в тому числі й у текстах з часів Нового Завіту⁸⁵.

Отже, якщо Страбон використав інформацію з періплу Артемідора Ефеського, то хронологічно в його час (кінець II ст. до н. е.) на цьому місці міг ще стояти храм Партенос, згідно з дослідженнями А. Буйських і М. Золотарьова, а разом з ним і ксоанон. Водночас важко сказати, чи це був той же храм, який, за даними Житія Капітона було зруйновано, а за іншими перетворено на церкву в останнє десятиліття IV чи у V ст.⁸⁶. Унаслідок того, що майже всі залишки культових споруд теменосу були знесені і територія цього мису була щільно забудована у візантійську епоху, поки що не вдалося встановити тут ані раніші, ані пізніші будівельні залишки храмів, вівтарів та інших культових споруд. Саме в іпостасях Сотейри шанувалися тут обидві богині – безсмертні Партенос (Діви) – Артеміда й Афіна, найперше як могутні спасительки і рятувальниці як на суші, так і на морі. Цікаво у цьому аспекті також відзначити, що у храмі св. Петра (базиліка № 36), за даними деяких дослідників, розташованому в цьому районі міста, було встановлено вівтар з написами V ст. і зображеннями, що свідчать про спасіння його Христом з вод Галілейського моря⁸⁷. Звісно, важко сказати, чи простежується у цьому хоча б деякою мірою континуїтет релігійних вірувань херсонеситів/херсонців в сотеричну силу св. Петра, що змінив на місці богинь, яких вони тут шанували протягом античної епохи.

Наостанок слід ще раз підкреслити, що запропонований варіант інтерпретації пасажу Страбона про святилище Партенос, її храм і ксоанон не є абсолютною констатацією, а лише гіпотезою, хоча вона також підтверджує погляди всіх учених, які не сумнівалися у вірогідності свідчень відомого географа, а водночас з цим і В. Латишева та його послідовників, котрі обстоювали їх належність Херсонесу і впевненість у тому, що на далекій відстані від міста такого храму не могло існувати. Кожен з вищезрозглянутих перекладів пасажу Страбона, внаслідок авторських перестановок пунктуації, слів і акцентів, та їх занадто тривале і суперечливе тлумачення, також дають змогу таким чином підійти до запропоновання зовсім нової гіпотези про локалізацію мису Партеній. Такий підхід став можливим тільки в наш час на основі останніх археологічних досліджень і в контексті з попередніми пасажами Страбона, а не виправлення перекладів знаних учених або неповаги до древнього автора.

При такій інтерпретації, по-перше, відпали б усі суперечності та різні дискусійні питання стосовно локалізації мису Партеній, а разом з ним і храму Партенос, який було споруджено не на далекій відстані від Херсонеса, – до того ж так і не встановлено точно, де саме, – а на прилеглому до міста з північного сходу високому скелястому мисі, на території якого вже відкрито теменос з двома храмами і зроблено їх графічні реконструкції. По-друге, стає більш зрозумілим, чому і в християнському Херсоні це місце пов'язувалося з храмом так званого ідола Партенія, ім'я якого абсолютно тотожне назві мису Партеній. Адже лише в Життях, незважаючи на всі сумніви щодо їх вірогідності та суперечності, зафіксовано саме таке ім'я, яке у контексті з іншими відомостями відноситься до північно-східної частини Херсонеса, найімовірніше до античного теменосу з храмом Партенос, розташованому на скелястому мисі безпосередньо перед його житловими кварталами.

- ¹ Докладніше з посиланнями на численні праці вчених, які пропонували різні дати заснування Херсонеса від VI до першої половини IV ст. до н. е. див.: Тюменев А.И. Херсонесские этюды // Вестник древней истории. – 1938. – № 2 (3). – С. 245–264; Saprykin S.J. Herakleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI–I centuries BC). – Amsterdam, 1997. – P. 57–71; Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997. – Москва, 1999. – С. 91–129; Суриков И.Е. Черноморское эхо катастрофы в Сардах // Античная цивилизация и варвары. – Москва, 2006. – С. 47–72; Буйских А. В. До питання про заснування Херсонеса Таврійського // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 35–44; Зубарь В.М., Буйских А. В. По поводу интерпретации памятников Маячного полуострова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2006. – Вып. XII. – Часть 1. – С. 14–18.
- ² Докладніше див. з літ.: Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. – Петроград, 1918. – С. 91–153; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1973. – С. 76–86; Русяева А., Русяева М. Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – 207 с.; Бондаренко М. Е. Пантеон Херсонеса Таврического. – Москва, 2003. – С. 13–59; Лапина О. В. Херсонесская Парthenos. Историографический аспект // Акра. – Нижний Новгород, 2002. – С. 70–86; Русяева А. С., Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры. – Харьков, 2004. – С. 332–340, 366–369; Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – К., 2005. – С. 348–358; Guldager Bilde P. Wandering Images: From Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike // The Cauldron of Argos. – Aarhus, 2003. – P. 165–183; Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С. 54–93, 262–293; Иванчик А. И. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII–VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. – Москва – Берлин, 2005. – С. 85–98; Шауб И. Ю. Херсонесская Дева, Артемида и олень // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2006. – № 13. – С. 226–229; Русяева А.С. Проблемні питання інтерпретації культу Парthenos – верховної богині Херсонеської держави // Боспорские исследования. – Симферополь-Керчь, 2007. – Вып. XVI. – С. 82–111. Оскільки в сучасних наукових працях культурі ім'я *Parthenos* і похідні від нього, в яких *tema* здебільшого передається буквою *m*, то в цій статті вживається однакове написання імен Парthenos і Парthenій. Крім того, щоб уникнути помилок при публікації давньогрецьких слів з їх численними наголосами, придиховими та іншими знаками, доцільніше давати їх в латинській транскрипції.
- ³ Докладніше див.: Соломоник Э. И. Указ. соч. – С. 78–79; Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 68–96; Guldager Bilde P. Op. cit. – P. 165–183; Гулдагер Билде П. Что скифского было в „скифской Диане” из Неми? // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2005. – № 12. – С. 209–210.
- ⁴ Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С. 310–371; Сапрыкин С. Ю. Денежное обращение на хоре Херсонеса Таврического в античную эпоху. – Москва, 2005. – С. 29–111; Зубарь В. М. Херсонес и Западная Таврика в последней четверти VI – середине I вв. до н. э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. – К., 2005. – С. 121–208.
- ⁵ Золотарев М. И., Буйских А. В. Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // Вестник древней истории. – 1994. – № 3. – С. 78–101; Буйских А. В., Золотарев М.И. Градостроительный план Херсонеса Таврического // Вестник древней истории. – 2001. – № 1. – С. 127; Золотарев М. И. Херсонес Таврический: основание и становление полиса // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып. XIV. – С. 25–26; Буйских А.В. Градостроительство и архитектура // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – I вв. до н. э. Очерки истории и архитектуры. – К., 2005. – С. 314–320. Пор.: Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 76–83; Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С. 26–31; Русяева А.С. Религия... – С. 146–150; Зубарь В.М. Места отправления религиозных культов в Херсонесе Таврическом и его округе в эллинистический период // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2005. – Вып. 1. – С. 31–58; Он же. Религиозное мировоззрение. – С. 401–405; Русяева А. С. Проблемні питання... – С. 93–101.

- ⁶ Латышев В. В. Заметки по древней географии северного и восточного побережья Черного моря. I. К Страб. VII, 4, 2 // ПОНТИКА. – Санкт-Петербург, 1909. – С. 134, прим. 1.
- ⁷ Пор.: Штерн Э. Р. фон. О местоположении древнего Херсонеса // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1907. – Т. XXVIII. – Приложение. – С. 116–117; Ростовцев М.И. Страбон как источник для истории Боспора // Сборник статей Харьковского историко-филол. общ-ва в честь проф. В. П. Бузескула. – Харьков, 1914. – С. 374; Жебелев С. А. Северное Причерноморье. – Москва–Ленинград, 1953. – С. 239; Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Херсонес изначальный. – С. 117. Дослідниця проблеми джерелознавства в „Географії” Страбона Л. Граціанська вказує, що дійсно роль цього автора, який склав у 104–100 рр. до н. е. „Періпл внутрішнього моря“ в 11 книгах, для твору Страбона велика: він узяв у нього фактичний географічний матеріал, виміри відстаней і використав у ряді частин свого твору характерну для нього періплічну форму опису, що водночас не завважало йому вносити окремі свідчення з інших книжкових джерел, зважаючи на компілятивний спосіб створення цієї праці.
- Див. з літ.: Граціанская Л. И. „География” Страбона. Проблемы источниковедения // Древнейшие государства на территории СССР. 1986. – Москва, 1988. – С. 93–141.
- ⁸ Фролов Э. Д. Русская наука об античности. Историографические очерки. – СПб., 2006. – С. 331.
- ⁹ Strabonis Geographica recensuit, commentario critico instruxit Gustavus Cramer. – Berolini, 1844–1852. – Vol. I–III. Наведено за перекладом С.Ю.Саприкіна: Джоунз К. П. Херсонес Таврический в надписи из Порто близ Рима // Вестник древней истории. – 1994. – № 2. – С. 146.
- ¹⁰ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 123; он же. Заметки... –С. 129, 134–137 (эта статья первоначально была опубликована в 1892 г.).
- ¹¹ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. – М-Л., 1953. – С. 239.
- ¹² Страбон. География в 17 книгах / Перевод, статья и коммент. Г.А. Стратановского. – Л., 1964. – С. 282
- ¹³ Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К., 1977. – С. 22–23.
- ¹⁴ Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. – М., 1985. – С. 218, коммент. 647.
- ¹⁵ Джоунз К. П. Указ. соч. – С. 146.
- ¹⁶ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 78.
- ¹⁷ Див. докладніше з літ.: Латышев В. В. Заметки... – С. 133–134; Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.). – СПб., 2002. – С. 534–535.
- ¹⁸ Бертъ-Делагард А. Л. Древнейший Херсонес по Страбону и раскопкам // Известия Импер. археологической комиссии. – 1907. – Вып. 21. – С. 177–178.
- ¹⁹ Minns E. H. Scythians and Greeks. – Cambridge, 1913. – P. 495.
- ²⁰ Латышев В. В. Заметки... – С. 134.
- ²¹ Штерн Э. фон. О местоположении... – С. 118–119.
- ²² Там же. – С. 119.
- ²³ Толстой И. И. Указ. соч. – С. 95; Мещеряков В. Ф. О культуре богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. – Л., 1979. – С. 113; Пальцева Л. А. Культ богини Девы в Херсонесе // Из истории античного общества. – Горький, 1979. – С. 39; Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 78; Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С. 26; Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение. – С. 403.
- ²⁴ Подосинов А. В. Указ. соч. – С. 218, коммент. 647.
- ²⁵ Жебелев С. А. Указ. соч. – С. 239. Ця стаття автора вперше була опублікована у 1935 р. (див. Там само. – С. 217, прим. 1).
- ²⁶ Там же. – С. 240.
- ²⁷ Там же. – С. 240–244.
- ²⁸ Щеглов А. Н. Полис и хора. – Симферополь, 1976. – С. 36–37.
- ²⁹ Там же. – С. 40–41.
- ³⁰ Скржинская М. В. Северное Причерноморье... – С. 22–23.
- ³¹ Скржинская М. В. Реальные и вымышленные черты Северного Причерноморья в трагедии Еврипида „Ифигения в Тавриде” // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 1988. – С. 183. Пор.: Она же. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – К., 1991. – С. 123.

- ³² Скржинська М. Античні свята у Північному Причорномор'ї // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 34.
- ³³ Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование... – С. 318; Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. – Mainz am Rhein, 1977. – S. 427.
- ³⁴ Джоунз К. П. Указ. соч. – С. 146.
- ³⁵ Там же. – С. 142–150.
- ³⁶ Там же. – С. 147. К. Джоунз не навів жодної праці радянських учених з цієї теми, навіть С. Жебельова, який теж значно раніше від нього впевнено ототожнював мис Фіолент з Парте́нієм.
- ³⁷ Там же. – С. 147.
- ³⁸ Николаенко Г. М. Исследования на Маячном полуострове. 1993–1995 гг. // Херсонесский сборник. – 1997. – 8. – С. 75–83.
- ³⁹ Николаенко Г. М. Херсонес Таврический и его хора // Вестник древней истории. – 1999. – № 1. – С. 101.
- ⁴⁰ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 78. Пор.: Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С. 26.
- ⁴¹ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 79.
- ⁴² Русяева А. С. О святилищах Парте́нос в Крыму // Проблемы греческой культуры. Матер. междуна. научно-практ. конф. – Симферополь, 1997. – С. 85–87; Она же. Религия... – С. 150; Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 82.
- ⁴³ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 128–131.
- ⁴⁴ Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение. – С. 404.
- ⁴⁵ Там же. – С. 404.
- ⁴⁶ Докладніше див.: Зубарь В. М. По поводу локализации святилища богини Парте́нос в окрестностях Херсонеса // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Матер. II междунар. науч. конф. – К., Судак, 2004. – С. 57–60; Он же. Религиозное мировоззрение. – С. 404–405. Пор.: Зубарь В. М., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 8.
- ⁴⁷ Докладніше див. з літ.: Зубарь В. М. Хора Херсонеса Таврического на Геракле́йском полуострове. История раскопок и некоторые итоги. – К., 2007. – С. 226–232.
- ⁴⁸ Шауб И. Ю. О происхождении культа богини Девы в Херсонесе // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888–1988 гг. Тез. докладов. – Севастополь, 1988. – С. 129.
- ⁴⁹ Скржинська М. Парфенон у Херсонесі Таврійському // Україна у Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – № 6. – С. 78. Задля цілеспрямованої критики тлумачення пасажа Страбона А. Русяєвою, яка попередньо розглянула переклади В. Латишева, С. Жебельова, Х. Джоунза і К. Джоунза, але при відсутності грецького оригіналу, М. Скржинська не згадала про три останні з них, хоча саме після їх аналізу було запропоновано більш стислий переклад для підтримки першого з них (докладніше див.: Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 77–78). У цьому сенсі також цікаво, як саме вона розглянула свідчення Страбона. По-перше, наведений нею уривок давньогрецькою мовою для того, щоб показати, як необхідно його аналізувати, переписано, як видно, шляхом зіставлення текстів, із статті С. Жебельова, що варто було б відзначити, а не ставити після посилання на Страбона „С. 208”, у якого була поставлена просто цифра 308, що відповідає сторінці „р. 308”, за виданням Г. Крамера і В. Латишева, на яке він посилається, а також і згаданого нею І. Казобона (пор.: Латышев В.В. Известия... – С. 122; Жебелев С.А. Указ. соч. – С. 239; Скржинская М.В. Северное Причерноморье... – С. 23; Вона ж. Парфенон... – С. 78). По-друге, оскільки „Географія” Страбона не перекладена українською мовою і, зважаючи на складність її видання у нашій країні давньогрецькою мовою, одразу слід звернути увагу майбутніх дослідників на те, що наведений М. Скржинською пасаж з його твору не варто копіювати, бо в ньому допущені помилки. Окрім пропущеної *ети*, деяких придихових та інших знаків, на початку в ньому поставлено в дужках, як і у С. Жебельова, слово *cherroneso* з малої літери, що, звісно, означає „півострів”, а не назву міста *Cherronesos* (=Херсонесос), як в його перекладі. При цьому вона не помітила, що в кінці його книги є вклейка з відмітками про друкарські помилки, серед яких зазначено і правильне написання назви цього міста: *Cherronesos*. Впевнено зазначивши, що „при неупередженому читанні це речення не викликає сумнівів і труднощів при перекладі”, вона, як не дивно, навела не відповідне до нього тлумачення, а переклад Г. Стратановського (Скржинська М. Парфенон... – С. 78), не звернувши уваги на те, що в представленому нею уривку давньогрецькою мовою відсутня вказівка „В городе”. В ньому ж виокремлено комами, а не дуж-

ками, як у Г. Стратановського, і вираз „какого-то божества”. Отже, використавши саме цей переклад, М. Скржинська таким чином помилково зіставляє його з наведеним нею оригіналом, хоча саме так цей перекладач, як і всі інші, розумів початок речення у контексті з попереднім змістом твору Страбона, а не із вставним словом *cherroneso* у значенні „півострів”. Як і раніше, вона вважає, що В. Латишев запропонував складніше тлумачення тексту, яке не суперечить правилам грецької мови. Водночас, цілком підтримавши, з її погляду, переконливу критику та скептичне ставлення до нього С. Жебелева, доходить висновку, „що Страбон писав про два храми: один у місті, названий святилищем, й інший на місі Партеній, в якому знаходиться дерев’яна скульптура” (Скржинська М. Парфенон... – С. 78–79; пор.: Жебелев С. А. Указ соч. – С. 239–240). Окрім того, вона помилково зауважила, що дієприкметниковий зворот *echon* А. Русяєва перетворила „на самостійне речення, а це зробити дуже важко, якщо з повагою й розумінням поставитися до тексту древнього автора”. При цьому вона чомусь не помітила, що не А. Русяєва, а лише В. Латишев і особисто М. Скржинська, як видно з вищенаведених перекладів, виділили його в самостійне речення, в якому *echon* тлумачиться в значенні дієслів відповідно „находится” і „есть”. Однак Г. Стратановський – єдиний з перекладачів, який просто нібито забув про цей зворот, хоча М. Скржинська, навпаки, схвалює його переклад, вважаючи найкращим, і повністю сприймає, виправдовуючи такий підхід і розподіл тексту Страбона на два речення складністю дієприкметникового звороту у російському перекладі. У такому невмотивовано суперечливому розгляді простежується несподівана метаморфоза у разючості протилежних і суб’єктивних підходів до тлумачень різних учених. А тому виникає запитання, хто ж насправді без поваги і розуміння поставився до тексту не лише древнього автора, а й сучасних авторів, в тому числі і Г. Стратановського? Все це, з урахуванням різних тлумачень, теж дає підстави думати, що пасаж Страбона не такий простий для однозначного розуміння. Крім того, кожен дослідник має повне право інтерпретувати його за власним розумінням, але без будь-яких домислів, необґрунтованих та некоректних зауважень з метою довести правильність лише власних висновків (див. докладніше з літ.: Русяєва А. С. Проблемні питання... – С. 93–111).

Скржинська М. Парфенон... – С. 81–83.

54 Див.: Грацианская Л. И. Указ. соч. – С. 51.

55 Латышев В. В. Известия... – С. 123. Вільний переказ за оригіналом з цього видання.

56 Докладніше див. і пор.: Жебелев С. А. Указ. соч. – С. 239–240; Джоунз К. П. Указ. соч. – С. 146.

57 Бертъе-Делагард А. Л. Указ. соч. – С. 178, прим. 2.

58 Жебелев С. А. Указ. соч. – С. 340; пор. Щеглов А. Н. Полис и хора. – С. 36–37.

59 Грацианская Л. И. Указ. соч. – С. 42–43.

60 Джоунз К. П. Указ. соч. – С. 147.

61 Николаенко Г. М. Херсонес Таврический ... – С. 101; Зубарь В. М., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 8; Зубарь В. М. Хора Херсонеса... – С. 229, рис. 133.

62 Скржинська М. Парфенон... – С. 82.

63 Пор.: Золотарев М. И., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 95–96; Буйских А. В., Золотарев М. И. Указ. соч. – С. 127; Золотарев М. И. Указ. соч. – С. 25–26; Буйских А. В. Указ. соч. – С. 319;

64 Зубарь В. М. Места отправления... – С. 33; Он же. Религиозное мировоззрение. – С. 401–402.

65 Золотарев М. И., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 94–100.

66 Золотарев М. И., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 95.

67 Докладніше див. з літ.: Назаров В. В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины. – К., 2003. – С. 81–83.

68 Пичикян И. Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. – Москва, 1984. – С. 198.

69 Золотарев М. И., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 96.

70 Там же. – С. 96–97.

71 Див., приміром, з літ.: Nilsson M. P. Geschichte der griechischen Religion. – Munchen, 1976. – S. 80, Abb. 34, 2; Simon E. Gotter der Griechen. – Munchen, 1998. – S. 142, Abb. 146.

72 Simon E. Op. cit. – S. 142, Abb. 146.

Op. cit. – S. 142.

Nilsson M. P. Op. cit. – S. 80.

Nilsson M. P. Op. cit. – S. 80, Abb. 34, 2; докладніше див.: Соколов Г. И. Искусство Боспорского царства. – М., 1999. – С. 172–173, рис. 110.

- ⁷³ Докладніше див.: Соколов Г. И. Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство. – Москва, 1999. – С. 333, рис. 39; Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – С. 174, рис. 186, 1 з літ.
- ⁷⁴ Финогенова С. И. Миф о Дионисе (по вазовым рисункам VI–V вв. до н. э.) // Жизнь мифа в античности. – Москва, 1988. – Часть ?. – С. 126–139 з літ.
- ⁷⁵ Nilsson M. P. Op. cit. – S. 80–81.
- ⁷⁶ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. – К., 1977. – С. 60. – № 199 сл.; див. докладніше з літературою: Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 121–123.
- ⁷⁷ Пятшышева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса. Конец IV в. до н. э. – IV в. н. э. – М., 1956. – С. 26–29.
- ⁷⁸ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 204, рис. 1.
- ⁷⁹ Соколов Г. И. Ольвия... – С. 495, 500, рис. 149.
- ⁸⁰ Пор.: Латышев В. В. Жития св. епископов Херсонских. Исследование и тексты // Записки Имп. Академии наук по историко-филолог. отд. – Санкт-Петербург, 1906. – Т. 8. – № 3. – С. 20; Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. – Часть 2. – С. 1273, коммент. 184.
- ⁸¹ Латышев В. В. Известия... – С. 264.
- ⁸² Ці культові поняття мають майже однакове значення: Толстой И.И. Указ. соч. – С. 147. У значенні примітивного ідола тлумачить ксоанон херсонеської богині у своєму перекладі і К. Джоунз: Указ. соч. – С. 147. Про різні інтерпретації примітивних зображень божеств в поєднанні з релігійними уявленнями еллінів і різними божествами, докладніше див.: Nilsson M. P. Op. cit. – Indices: Eidolon, Idol, Palladion, Xoana; Burkert W. Greek Religion. – Cambridge, 1985. – P. 90–91; Simon E. Op. cit. – Registr: Brettidol, Idol, Palladion.
- ⁸³ Сорочан С. Б. Указ. соч. – С. 1259.
- ⁸⁴ Пор.: Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов херсонских Василия, Капитона и иных с ними // Известия Императорской Археологической комиссии. – 1907. – Вып. 23. – Гл. 1, 3, 5, 14; Сорочан С. Б. Византийский Херсон. – Часть 2. – С. 1256–1270. Принагідно звертає увагу, що М. Скржинська (Парфенон... – С. 80) у ксоаноні помилково вбачає лише дерев'яну статую. Так само і *eidolon* (від *eidos*) має чимало різних значень і саме з часів Нового Завіту антропоморфні статуї язичницьких богів визначаються як „ідол” і „кумир”, які мали такий же смисл, що й ксоанон та інші види статуарних зображень божеств у святилищах, бо всі вони вважалися їхнім уособленням (втіленням).
- ⁸⁵ В. В. Латишев і після публікації Житій чимало уваги приділяв подальшому їх вивченню. Наукову оцінку праць В. Латишева докладніше див.: Фролов Э. Д. Указ. соч. – С. 253–289. Тут, зокрема, автор зазначає: „Так или иначе, занятие византийской агиографией становится в поздний период для В. В. Латышева делом столь же (если не больше) важным, как и изучение собственно античности” (Там же. – С. 278).
- ⁸⁶ Докладніше див. з літ.: Сорочан С. Б. Указ. соч. – С. 1270–1280; Русяева А. С. Проблемні питання... – С. 103–108.
- ⁸⁷ Виноградов А. Ю. Херсонесский храм св. Петра и его эпитафические памятники // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып. XIV. – С. 91–93.